

ALİŞKANLIK GÖLGESİNDEKİ DİNİ HAYATIN AMELİ SORUNLARI*

İsmail Çevik**

Öz

İnsanın, hayatı boyunca bilinçli ya da bilinçsiz olarak kazandığı, tecrübe ve birikim haline getirdiği kazanımları vardır. Pek çok tanımlanan bu kazanımlar alışkanlık, itiyat, huy, meleke denilen bir sürecin sonucu olarak görülebilir. Toplum tarafından kabul edilen ve övülen davranışlar genellikle iyi olarak nitelendirilirken, kabul görmeyen ya da tasvip edilmeyen davranışlar kötü olarak tanımlanmaktadır. Alışkanlık günlük hayatın vazgeçilmez unsurlarındandır. Aile ortamı ve sosyal çevrenin sunduğu rol modeller ve verdiği talimatlar doğrultusunda kişiler arası iletişimden dinî tutum ve ibadet biçimlerine kadar sergilenen davranışların hepsi öğrenilmiş davranışlardır. Aynı veya benzer uyarıcılara gösterilen tepkiler alışkanlıkları da şekillendirmektedir. Bilinçli olmaktan çok, hazır cevaplar gibi olduklarından, hayatı kolaylaştırarak pratik ve akıcı hale getirmektedir. Ahlakî davranış ve erdemleri alışkanlık haline getirmek her ne kadar olumlu olsa da dinî yaşantı ve ibadet hayatı bağlamında düşünüldüğünde, zamanla, bilinç/şuur kaybolmakta, düşünülmeden yapılan davranışlar haline gelebilmektedir. Farkındalık ve bilinç devre dışı kaldığında dinî davranış ve ibadetlerin içeriği kaybolmaktadır. Bu durumun sonucu olarak ibadetler bilinçsizce yapılan ritüellere dönüşmektedir. Yapılan çalışmanın amacı, alışkanlık kavramı ile ilgili olumlu ya da olumsuz yaklaşımların, din eğitimi bağlamında tartışılabilir durum tespiti yapıldıktan sonra ahlakî davranışları ve erdemleri doğuran olumlu tutumların, ibadetler açısından ele alındığında, zamanla olumsuz şekle dönüşüp dönüşmediğinin irdelenmesidir. Bu sebeple yapılan çalışmada, alışkanlığın dinî tutum ve davranışlarda olumsuz sonuçlar doğurabileceği ve istenen şuurlu ibadet hayatını ne şekilde etkilediği ele alınmıştır. Çoğunlukla olumlu şekilde nitelenen ve kabul edilen alışkanlık kavramının, din eğitimi bakımından olumsuz ve istenmeyen bir durum haline nasıl gelebildiğinin süreci tespit edilip, dinî kaynaklar merkeze alınarak muhtemel çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Alışkanlık, İbadet, Bilinç, Farkındalık.

PROBLEMS OF RELIGIOUS LIFE IN THE SHADOW OF HABIT

Abstract

A person has gains that he has gained consciously or unconsciously throughout his life, which he has turned into experience and knowledge. These gains, of which many definitions have been made, can be seen as the result of a process called habit, habit, temperament, and ability. Behaviors that are accepted and praised by society are generally described as good, while behaviors that are not accepted or approved are defined as bad. Habit is an indispensable element of daily life. All of the behaviors exhibited from interpersonal communication to religious attitudes and forms of worship in line with the role models and instructions given by the family environment and social environment are all learned behaviors. Reactions to the same or similar stimuli also shape habits. Since they are more like ready-made answers than being conscious, they make life easier and practical and fluent. Although it is positive to make moral behaviors and virtues a habit, when considered in the context of religious life and worship life, consciousness/consciousness disappears over time and can become behaviors done without thinking. When awareness and consciousness are disabled, the content of religious behavior and worship is lost. As a result of this situation, worship turns into unconscious rituals. The study aims to examine whether the positive or negative approaches related to the concept of habit, after discussing the situation in the context of religious education and determining the situation, turn into a negative form over time when considered in terms of worship. For this reason, in this study, it is discussed that habit can cause negative results in religious attitudes and behaviors and how it affects the desired conscious worship life. The process of how the concept of habit, which is generally regarded as positive and accepted, can become a negative and undesirable situation in terms of religious education has been determined, and possible solutions are presented by focusing on religious sources.

Keywords: Religious Education, Habit, Worship, Consciousness, Awareness.

* Bu makale "Din Eğitiminde Alışkanlık Kavramı" başlıklı doktora çalışmasından faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Hasbahçe Kız AİHL.

e-mail: ceviki@msn.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-3655-8092>

Atıf/Citation: Çevik, İsmail. "Alışkanlık Gölgesindeki Dinî Hayatın Amelî Sorunları". *BAİD* 13 (Haziran 2021), 1-19.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Giriş

Alışkanlık kavramı doğuştan getirilmeyip sonradan kazanılan, insanın üzerinde düşünmesine gerek kalmaksızın, neyi yapıp yapmayacağına hızlı bir şekilde karar vermesini sağlayan otomatik bir davranış biçimidir. Bu davranış şeklinde insan, düzenli olarak tekrar edilen ve karşılaşılan benzer durumlarda verdiği aynı tepkilerin ortaya çıkardığı davranışları, zamanla pekiştirmiş olmaktadır. Öyle ki, alışkanlık mekanizması zamanla hayatın her alanına hâkim olan bir gerçeklik halini almaktadır.

İnsanların karakterleri ve kişiliklerinin önemli kısmı alışkanlıklardan oluşmaktadır. Genellikle kişiler, mutlu hissettikleri ve haz aldıkları davranışları ve duyguları alışkanlığa dönüştürmektedir. Alışkanlık haline gelen tutumlar, çoğunlukla hem doyum sağlayan hem de ihtiyaçları karşılayabilen davranışlardan oluşmaktadır.¹ Bu nedenle bazı davranışlar alışkanlığa dönüştürülmeden önce iyi düşünülmelidir. Çünkü insana haz veren alışkanlıkları bırakmak, onları kazanmaktan daha zor olabilir. Bilinçli veya bilinçsiz dışı vurulan davranışlar zamanla alışkanlık şeklinde gözlemlenirken işe yarayan ve hayatı kolaylaştıran hazır kalıplar oldukları için de kolayca değişime uğramamaktadır.

İslam Peygamberinin en önemli mirasından olan sünnetin bir hayat tarzı oluşturmasında, alışkanlık kavramının pozitif sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Mesela, düzenli camiye gitme alışkanlığı kazanmak, orucu zorlanmadan tutabilmek ya da sabah namazına kolayca kalkabilmek bunlar arasında sayılabilir. Ancak, İslamî bakış açısının ya da medeniyet olgusunun oluşmasında motive edici bir unsur olarak ortaya çıkan alışkanlığın, zamanla dinî epistemoloji ve ibadet hayatımızda olumsuz sonuçları görülebilmektedir. Başka bir deyişle teorik yönden olumlu kabul edilen alışkanlık kavramı pratik bağlamda olumsuz durumların ana nedeni haline gelebilmektedir. Bu durumun en önemli örnekleri namaz, oruç, hac vb. ibadetlerde ortaya çıkmaktadır.

Farkındalık ve bilinç durumunun kaybolduğu alışkanlık hali, dinî ve ahlakî bakımdan ele alındığında olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. İçeriğin yok edildiği dinî eylem ve tutumlar zamanla bilinçsiz ritüellere dönüşmekte, amaçlanan anlam kaybolmaktadır. Hatta din adına

¹ Feriha Balkış Baymur, *Genel Psikoloji*, (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1972), 108.

yürütülen, ama dinin asıl amacıyla/ruhuyla ilişkisi olmayan ibadet şekillerinin ya da hurafelerin, din eğitimi açısından irdelendiğinde ne denli olumsuz bir alışkanlık halinin sonucu olduğu görülmektedir. Düşünebilen varlık olarak insan, farkındalık düzeyine bağlı olarak bilinçli davranışlar gösterebilen bir yapıda yaratılmıştır. Aklın önemine dair Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok ayet bulunmaktadır.² Bu ayetlerde genellikle sahip olunan aklın çalıştırılmasıyla insanın farkındalık düzeyinin artırılmasının ve bilinçli iradi eylemler göstermesinin önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca bireylerin ibadetlerini, dini vecibelerini farkında olarak yapmaları istenmektedir.

Alışkanlık dinî hayatın ortaya çıkmasında ilk zamanlarda pozitif bir etkiye sahip olmakla beraber, zamanla bilinç düzeyinin zayıflamasına ve alışkanlığa bağlı oluşan davranışın anlamının yok olmasına neden olabilmektedir. Mesela İslam dininin en önemli ritüellerinden biri olan namazın, zamanla sadece şeklî bir ibadet halini almasına sebep olabilmektedir. Toplumsal dayanışma ruhunu barındıran zekat ve gizlilik esasına göre işleyen sadaka müessesinin, bireysel egoyu tatmin edecek şekilde reklama dönüşmesi; bedensel arzuların ya da toplumsal ihtiyaçların anlaşılmasında en önemli ibadetlerden olan orucun, sadece kaba/ruhsuz bir perhiz haline gelmesi alışkanlık durumunun olumsuz sonuçlarından bazılarıdır. Halbuki İslam, kişilerin ibadetlerini, dinî vecibelerini farkında olacak şekilde yerine getirmelerini ister. Bu nedenle şuursuzca şeklen kılınan namaz, gösteriş yapılarak verilen zekât, bedendeki tüm azalar tarafından tutulmayan oruç Hz. Peygamber tarafından makbul sayılmamış ve eleştirilmiştir.³ Tadil-i erkan⁴ denilen ibadetlerin usulüne göre yapılış biçimi, bedensel ve ruhsal uyumun bir bütün olarak işleyişidir. Mesela namaz ibadetinde çok hızlı kılınan namaz bedensel uyumsuzluğu, akılda başka düşünceler varken kılınan namaz da ruhsal uyumsuzluğu göstermektedir. Aynı şekilde alışkanlık hâline

² el-Bakara 2/13, 170, 171, 242, 269; Âl-i İmrân 3/7, 190; Yunus 10/16, 42, 100.

³ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 10/145.

⁴ Sözlükte “doğrultmak, düzgün hale getirmek, iyileştirmek” anlamındaki tadil kelimesiyle “bir şeyin en güçlü ve sağlam yönü” manasına gelen rüknün çoğulu erkândan oluşan tadil-i erkân terkibi fıkıh terimi olarak namazın kıyam, rükû ve secde gibi rükünlerini yerli yerinde, acele etmeden ve sükûnet içinde yerine getirmeyi ifade eder. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Abdullah Kahraman, “Tadil-i-Erkan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 39/366.

getirilmiş ibadetler, Allah'ın huzurunda olma farkındalığını yok ederek, şuursuzca yapılan günlük işler, rutin faaliyetler şekline dönüşebilmektedir. Genellikle pozitif bir kavram şeklinde tanımlanan alışkanlık terimi, olumsuz neticeler vermesinden dolayı, bu makalede dinî davranış ve tutumlarda negatif yönüyle ele alınmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın temel problemi “Dinî yaşantıyı alışkanlık hâline getirmenin iyi ve kötü tarafları neler olabilir ya da bir ibadet, Allah rızası için mi yoksa alışkanlık olduğu için mi yapılmaktadır?” şeklindedir. Amacı da alışkanlık kavramını bir davranış modeli olarak incelemektir. İnsan davranışları, hem eğitim bilimlerinin hem de dinin üzerinde titizlikle durduğu konulardan biridir. Alışkanlık, bu davranışların ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahiptir.

Çalışma yöntem olarak kavramsal bir nitelik taşımakta olup tarama modeli tercih edilmiştir. Tarama modeli, “araştırılan konuyla ilgili başka düşünürler ve araştırmacılar tarafından üretilen bilgileri bulmak, değerlendirmek ve sentezlemek”⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda veriler özellikle eğitim, din eğitimi, eğitim sosyolojisi, eğitim psikolojisi, eğitim felsefesi, sosyoloji, psikoloji, aile sosyolojisi, din sosyolojisi, din psikolojisi ve değerler eğitimi vb. disiplin ve alanlardaki eserlere başvurularak toplanmıştır. Toplanan veriler araştırmanın konusuna ilişkin sunulan bilgiler göz önünde bulundurularak incelenmiştir.⁶ Alışkanlıklar her yönüyle hayatın bütününe etki etmesine rağmen kapsamlı bir çalışmaya ulaşılamamıştır.

1. Alışkanlığın Tanımı

Alışkanlık insan hayatında varlığını yaşam boyu devam ettiren, etkin ve belirleyici bir rol üstlenen, kişilerin tutum ve davranışlarına yön vererek karakterin ve kişiliğin oluşumunda aktif olan davranışlar bütünüdür. Sözlükte alışkanlık; “Bir şeye alışmış olma durumu, alışkanlık, alışkı, itiyat, huy, meleke, ünsiyet, yordam.”⁷ anlamına gelmektedir. Yine başka bir

⁵ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2017), 94.

⁶ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 111.

⁷ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, “Alışkanlık” (Erişim 22.10.2020). Özellikle itiyat, ünsiyet ve adet gibi kavramlar Arapça kökenlidir. Dilimizde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bkz. Serdar Mutçalı, *Türkçe-Arapça Sözlük*, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2004), 47; Kavram, İngilizce’de Türkçe ve Arapça’da ortak kullanılan

tanımlamada alışkanlık için “Alıştırma ve yineleme sonucu edinilip düzenli ve sürekli olarak gerçekleştirilen davranış.”⁸ denilmektedir. Alışkanlık, canlı bir varlığın tekrarlanan bir etkiyle edindiği tutum veya öğrenme sonucu otomatik olarak yapılan davranışlar⁹ olarak da tanımlanmaktadır.

“Alışkanlık tekrar yoluyla kazanılan, çok az bir düşünceyle ya da üzerinde hiç düşünmeden gerçekleştirilen, pek bir dirençle karşılaşmadan ortaya konulan davranış ve eğilimlerdir. Belli eylemlerin tekrarlanmak suretiyle bilinçdışı ve mekanik bir hale gelmesinin sonucu olan, sonradan kazanılmış davranış biçimleridir.”¹⁰ Alışkanlık kazanırken kişiler belli davranışları aynı şekilde yapmayı sürdürmektedir. Bu tekrarlar sonucunda ortaya konulan bir iş ya da bir hareket, büyük bir çaba ve yetenek göstermeden yapılabilir hale gelmektedir.

İnsan bünyesinde uyarıcıyla yeniden karşılaştıkça, bir tepkinin sıklığında ya da şiddetinde azalma gözlenmekte, duyarsızlaşma, sönme, uyum hali kısaca alışma durumu ortaya çıkmaktadır. Alışkanlık, algılama sırasında girdilerin yinelenmesi sonucunda bilgi işlem etkinliğinde gözlemlenen azalmadır. Bütün sinirsel yapılar, yinelenen uyarıcılara karşı seçici bir alışkanlık kazanmaktadır.¹¹ Joe Dispenza, “Beden bilinçli zihinden daha iyi hatırladığında buna alışkanlık adı verilir.”¹² demektedir.

Alışkanlık sadece fiziksel eylemlerden oluşmamaktadır. Fiziksel eylemler ile birlikte davranış sırasında zihinde ezberlenmiş halde bulunan öğrenilmiş veriler de otomatik olarak aktif hale gelmektedir. Mesela araç kullanmak hem fiziksel hem de zihinsel bir eylemdir. Bir aracı kullanırken nasıl davranılması gerektiği kişi tarafından daha önceden ezberlendiği ve

alışkanlık ve itiyad anlamında, accustomedness, customary, habitual, usual kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bkz. Hamit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999), 25.

⁸ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 53.

⁹ Salih Güney, *Davranış Bilimleri ve Yönetim Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, (Ankara: Ocak Yayınları, 1998), 41.

¹⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, Ekim 2002), 44.

¹¹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 53.

¹² Joe Dispenza, *Kendiniz Olma Alışkanlığını Kırma*, (İstanbul: Butik Yayıncılık, 2014), 75.

akılda tutulduğu için var olan bilgi gerektiğinde aktif şekilde kullanılmaktadır.¹³

Dinî literatürde “alışkanlık” kavramı yerine “itiyat” kelimesi kullanılmıştır. Sözlükte “dönme, tekrar tekrar yapma” manasındaki avd (avdet) kökünden mastar olan ve “bir şeyi âdet edinme, alışkanlık haline getirme” anlamına gelen itiyat kelimesi daha çok ahlâk literatüründe bireyin ahlâkî niteliklerinde iyi ya da kötü davranışları kolayca yapabilecek düzeye gelinceye kadar tekrarlayarak kazandığı alışkanlıkları ifade etmekte; âdet kelimesi de bu alışkanlıklar için kullanılmaktadır.¹⁴

2. Alışkanlığın Günlük Hayattaki Yeri ve Önemi

Akıllı bir varlık olan insan, karşılaştığı durum veya olay karşısında bilinçli bir davranışta bulunur. Eğer olumlu sonuçlar aldıysa, benzer durumlarda aynı davranışları gösterme eğilimi de artar. Bu süreçte bilinç aktif durumdadır. Tekrar edilen davranışlar zamanla alışkanlığa dönüşürken, aktif halde olan bilinç pasif duruma geçebilir. Daha sonra bilinç, içsel ya da dışsal bir uyarıcı ile bu alışkanlığın yanlış olduğu ve değiştirilmesi gerektiği şuuruyla varırsa yeniden aktif hâle gelmektedir.¹⁵

Kişilerin günlük etkinliklerinin yaklaşık yüzde kırkı alışkanlıklardan meydana gelmektedir. Bir hareketin veya davranışın alışlagelmiş bir şekilde yerine getirilmesi ile beynin enerji tasarrufu yaptığı düşünülmektedir. Alışkanlık sonucu bir davranış yapıldığında irade gücüne ihtiyaç duyulmamakta, uygulamaya dönük planlı efor ortadan kalkmakta, bilinçaltı otomatik olarak görevi devralmaktadır.¹⁶ Hayvanlar açısından içgüdüsel davranışlar ne ise insanlar için de alışkanlık ile meydana gelen psiko-motor davranışlar odur.¹⁷ İnsan için hayatî önem taşıyan tecrübe, alışkanlık ve deneyim ile kazanılan bir birikimdir. Alışkanlık olmasaydı, insanlar araç kullanmayı, bisiklete binmeyi,

¹³ Rüstem Orhan, “Alışkanlık”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (Temmuz 2017), 304.

¹⁴ Mustafa Çağrı, “İtiyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/463-464.

¹⁵ Şule Kurt Çelenk, *Çocuklara Dinî Alışkanlıkların Kazandırılmasında Aile, Okul ve Çevrenin Etkisi*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 14.

¹⁶ Orhan, “Alışkanlık”, 306.

¹⁷ Joe Dispenza, *Kendinin Olma Alışkanlığını Kırma*, (İstanbul: Butik Yayıncılık, 2014), 76.

yüzmeyi, vb. bir kez öğrendikten sonra hayatın genel akışı içerisinde devam eden rutin faaliyetleri her seferinde yeniden öğrenmek zorunda kalırdı. Medeniyet ve kültür oluşmaz, yine medeniyetler arasında kültürel temaslar gerçekleşmezdi.

Alışkanlık, hayata pratik bir akış katan, hayatı kolaylaştıran bir nimettir. Alışkanlık, insan için mekanik bir işleyiş, psiko-motor bir düzendir. Rutin işleri sistematik bir şekilde organize ederek, birçok işi kolayca, beyni fazla yormadan yapabilme olanağı sağlamaktadır. Aynı anda birden fazla iş ile uğraşabilmek, mesela çiçek sularken telefon ile konuşabilmek alışkanlık sayesinde olmakta, böylece bu işleyiş insan hayatını kolaylaştırmaktadır. Bu sayede zihin yapılacak işleri önem sırasına koyarak, bazı işlerin geri planda bazılarının da önde yapılmasını sağlayabilmektedir.¹⁸

Konuyu sayısız örnek ile zenginleştirmek mümkündür. Mesela, bir berber mesleğin ilk döneminde makası acemi bir şekilde kullanırken ustalaştığında bu durum değişmektedir. Yine bir kasap acemiliği döneminde zaman zaman elini keserken ustalaştığında aynı sorunları yaşamamaktadır. Bir beyin cerrahı ameliyat yaparken, bir diş hekimi diş tedavisi yaparken, bir asker silah kullanırken hep alışkanlığın insana kazandırmış olduğu birikimden faydalanmaktadır.

Farkındalık, insanların kendi iç dünyalarında ve çevrelerinde meydana gelen olayları ya da durumları algılayabilme, ayırabilme, tanımlayabilme, kavrayabilme yeteneği olarak görülmektedir.¹⁹ Farkındalık, farkına varma, bilincin kişide aktif hale gelmesi, verdiği kararın ya da yaptığı davranışın kişi tarafından sorgulanması, doğruluğunun veya yanlışlığının zihinde tartışılması durumudur. Alışkanlık ile rutin seyrinde akışına bırakılmış bir hayat içerisinde zaman zaman oluşan farkındalık halleri akıllı varlıklara özgü bir niteliktir. Zira farkındalık düşünme yeteneği ile doğru orantılı olarak ilerleme göstermektedir. İçinde bulunduğu durumun farkına varan insan, kuşbakışı bir görüş ile doğru şekilde davranabilme iradesine sahip olabilmektedir. Bu sayede kişi yaşadığı hayatta hangi tavır ve davranışı niçin yaptığının sorgusunu kendi bilinç düzeyinde tartışarak doğru olanın devamına, yanlış olduğunu düşündüğünün düzeltilmesi gerektiğine karar vermektedir. Farkındalık

¹⁸ Charles Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, (İstanbul: Boyner Yayınları, 2012), 19.

¹⁹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 180.

kişilerin yaşadığı hayatı algılamalarına imkân sağlayan insana özgü bir algı düzeyidir.

3. İbadetlerde Bilinç ve Alışkanlık

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelen ibadet dinî bir terim olarak insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu tutum davranışlar için kullanılmaktadır.²⁰ Belli bir dinin emirlerini yerine getirmek için yapılan tapınma davranışına da ibadet denilmektedir.²¹ Her dinin Tanrı kabul ettiği aşkın varlık için kendine özgü ritüeller ile gerçekleştirdiği bir tapınma şekli mevcuttur. Gerek ilahî gerekse beşerî kaynaklı dinlerde tapınmak temel görevlerin başında gelmektedir. Zira tapınma davranışının yapılmadığı, dinî törenlerin düzenlenmediği bir din, insanlık tarihinde görülmemiştir. Tapınma şeklini genellikle naklî bilgiler belirlemektedir. Yani nasıl yapılacağını bireyler, kendi yöntemleriyle değil de Tanrı ya da onu temsil eden kişiler tarafından belirlenen kurallar ve şekiller çerçevesinde gerçekleştirmektedir.

İslamî gelenekte de tapınma davranışına ibadet ismi verilmektedir. Bu davranışın nasıl yapılacağını Allah belirlemiş, Hz. Peygamber de Müslümanlara uygulamalı olarak göstererek öğretmiştir. Kişi bu davranışları ne kadar doğru şekilde yaparsa o kadar iyi Müslüman olmayı başarmaktadır. İbadet, belirli şartları, şekilleri, zamanı ve mekânı olan; namaz, oruç, zekât, hac, kurban gibi farz ya da kişinin iradesine bırakılmış nafilelerden oluşan dinî davranışları ifade eden ameller bütünüdür.²² İbadetler, yapıldığında kişiye sevap kazandıran, Allah'a olan yakınlığı gösteren, belli bir yapıma şekli olan eylemlerdir. Bu fiil, Yüce Yaratıcı’yı ululamak, takdis etmek, yüceltmek gayesiyle yerine getirilen bir kulluk vazifesidir.²³

Fıkıh ilmindeki terim anlamına bakıldığında ibadetin iki farklı anlamı olduğu görülebilir. Birinci anlamı açısından bakıldığında kulluk görevi ile

²⁰ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/233-235.

²¹ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, “İbadet” (Erişim 22.11.2020).

²² Saffet Köse, *İbadetten Kulluk Şuuruna*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 17.

²³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, (İstanbul: Şura Yayınları, 1990), 95.

sorumlu kişinin, sırf Allah korkusundan ve saygısından nefsinin isteklerine boyun eğmemesi, bilakis bu arzuların zıddı yönünde davranabilmesi, Allah'a karşı kişinin alçakgönüllülüğün zirvesinde olabilmesi gibi anlamlara gelmektedir. İkinci anlamıyla kişinin niyetine göre, yaptığında sevap kazandığı, yapan insanların kendilerini Allah'a daha yakın hissettikleri, dinî ritüeller doğrultusunda yapılan davranışlardır. Bu anlamıyla ibadet, Allah'ın sevdiği ve razı olduğu açık ve gizli bir takım söz ve davranışları kapsamaktadır.²⁴ Kur'ân'da ve hadislerde yer alan bütün emirleri, kişinin en iyi yapabildiği şekilde yerine getirmesi ve yine bu kaynaklarda yer alan bütün yasaklardan azami ölçüde uzak durabilmesi ibadettir.²⁵

Müslüman için ibadetlerin şekli ve kalbi olmak üzere iki yönü vardır. Her ikisi de Allah'ın istediği şekilde yapılmalıdır. İbadet yapmaktaki amaç, takva²⁶ sahibi bir insan olmak ve böylece Allah'ın rızasını kazanabilmektir. Takva sahibi olabilmek için Allah'ın emirlerine mükemmel şekilde riayet etmek ve yasaklarından da azami ölçüde kaçınabilmek gerekmektedir. Bunu başarabilmek için de ibadetlerin bilinç denetimi altında yapılması zarurettir. İbadetin bilinçli bir şekilde yapılabilmesi için öncelikle önemi kavranmalıdır. Zira insan, fıtratı gereği, günlük hayattaki davranışlarını önem sırasına koyarak yapmaktadır. Bu bağlamda ibadetin önemi hakkında bilgi verilmesi uygun olacaktır.

3.1. İbadetin Önemi

İslam'a göre ibadet, içeriği kavranamamış olsa bile varlığı ve kudreti akıl ile bilinen, duyu organları ile algılananların ötesinde sonsuz güç ve azameti her yerde sezilen zata karşı gösterilen alçakgönüllülük, saygı, boyun eğme ve takdisin en yüksek seviyesidir. Bu şekilde bir hürmet

²⁴ Ferhat Koca, *İbadet Kavramı*, (Çorum: İMVAK Yayınları, 2000), 9.

²⁵ Mahir İz, *Din ve Cemiyet*, (İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1998), 101.

²⁶ Sözlükte "korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek" anlamlarındaki vikaye mastarından türeyen takvâ kelimesini Seyyid Şerif el-Cürcânî, "Allah'a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir" şeklinde tarif eder. Kur'ân'da ve hadislerde takvâ, bazan sözlük anlamında, bazen de "Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma" anlamında kullanılır. Genellikle peygamberler ümmetlerine, "Allah'tan sakının ve bana itaat edin" diye hitap etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Takva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484-486.

sadece Yüce Yaraticı'nın hakkıdır. Çünkü bütün nimetleri, hayatı veren Allah'tır. Bu nedenle İslam'a göre başka bir varlığa böylesine bir davranış şirk sayılmış ve haram kılınmıştır.²⁷

İbadet insanları bireysel olgunluğa ulaştıran bir güce sahiptir. Yaratılış itibarıyla insan, zayıf, aciz, kırılğan, hastalığa maruz kalabilen bir varlıktır. Fiziksel olarak böyle olmasına rağmen metafiziksel açıdan yüksek bir ruha ve büyük bir potansiyele sahiptir. Sınırsız arzuları bulunan insanın, emellerine, duygularına yaratılış itibarıyla herhangi bir sınır konulmamıştır. Biyolojik olarak hayvanî nitelikler taşıyan insanın ruhunu yükselterek ve genişleterek onu yaratılmışların en şerefli seviyesine çıkaran ibadettir.²⁸ Zira insan, mahlukata kıyasla bilinçli ibadet yapabilen bir varlıktır.

İbadet, olumlu bir karakter niteliği olarak insana mesuliyet hissi verir. Yüce Yaraticıya karşı bir kulluk görevi ve verdiği nimetlere bir teşekkür ifadesi olarak ibadet, sorumluluk duygusunun gelişmesine katkı sağlamaktadır. İbadet yapan kişilerde üst düzey manevi ve ahlaki bir yaşam biçimi, hayattan zevk alma, ölüm korkusunu yenme, yaşadığı sıkıntılara daha sabırlı olabilme gibi birçok konuda olumlu etkiler görülmektedir.²⁹ Yapılan ibadetlerin insan için çeşitli hikmetleri vardır. Bunlardan biri de insanda olumlu yönde birtakım davranış değişiklikleri oluşturabilmesidir. Yani daha iyi insan olabilme yolunda eğitim verebilmesidir. İbadet, Allah'ın huzuruna çıkıştır ve bunun verdiği haz ile sürekli olarak huzurda ve iletişimde olma bilincidir.

İbadet ve kulluğu bırakmak, imanı zayıflatabilir. Böylece insan davranışlarına etki eden olumlu tavır ve hareketler de zayıflayarak kaybolmaya başlayabilir. İman ve ibadetin kişiyi etkisi altına alan müspet baskısı zayıfladığında burada meydana gelen boşluk, menfi duygu ve davranışlar, zararlı arzular, çeşitli günah ve kötülükler ile dolabilir. Bu sebeple iman ile ibadetin birbirini tamamlayıcı bir ilişkisi bulunmaktadır.³⁰

²⁷ Koca, *İbadet Kavramı*, 10.

²⁸ Hüseyin Certel, "İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri," *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademi Dergisi* 1/3 (Kasım 1998), 151.

²⁹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 243.

³⁰ Çelenk, *Çocuklara Dinî Alışkanlıkların Kazandırılmasında Aile, Okul ve Çevrenin Etkisi*, 21.

İnsan-Allah ilişkisinde kişiyi Rabbine yaklaştıran belirleyici kriter ibadettir. Yine insan-insan ilişkisinde de ibadet, kişiyi topluma yaklaştıran, kaynaşmasını sağlayan güçlü bir bağ görevi görmektedir. Bireylerin sosyalleşmesinde bu durum oldukça etkilidir. Zira dinin pratik uygulamaları toplumsal değer niteliği taşıdığı için, ibadetlerin kişiler tarafından öğrenilmesi ve yaşanılması sosyalleşmenin bir parçasıdır.³¹

Kendi dünyalarında yalnız bir hayat sürmekte olan insanlar, ibadet sayesinde topluma karışır ve kaynaşırlar. İbadet sayesinde toplum içinde yaşayan bu fertler, toplumdaki ayrılmaksızın yine fertler olarak eğitilir. Bu nedenle ibadet, kişileri toplum yararına için eğitebilen, şekil ve görünüş açısından birbirine benzeyen hareketlerin tamamına verilen isim olarak da tanımlanmaktadır.³²

İbadetlerin sosyal fonksiyonlarından biri insanları cemaat olmaya teşvik edebilmesi; sosyal, ekonomik, siyasî yönden sağlam bir dayanışma ve beraberlik oluşturmayı amaçlamasıdır. Genel olarak ibadetlerin hemen hepsinde bu birlik olma şuurunun hedeflendiği görülebilir. Mesela vakit namazlarında cemaate gitmenin daha sevap olması, cuma ve bayram namazlarının münferit olarak kılınmaması, dünyanın dört bir yanındaki farklı renklerde insanların hac ibadeti için beyazlar içerisinde bir araya toplanması, oruç ve zekât ibadetine sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın teşvik edilmesi bu şuru sağlamaya yöneliktir. Bu sayede toplum, içine kapanık, bireysel yaşayan insanların oluşturduğu soğuk ve iletişimsiz yapıdan kurtulup dışa dönük, aktif, yardımlaşan ve sosyal ilişkiler kuran insanların oluşturduğu bir yapıya kavuşmaktadır.

3.2. Bilinçli İbadetin Gerekliliği

İnsan yapısında alışkanlık ile ibadet arasında denge kurabilecek olan yapı bilinçtir. Bilinç, insanın evrendeki diğer varlıklara göre esaslı yanı ve imtiyazıdır. İnsan, bilgiyle varlığın, yaratılışın, yaşamanın ve ölümün, farkında olur; işte bu olay bilinçtir. O temyiz, ayırt edebilme yeteneği ve gücüdür. Akıl hastaları bu önemli insanî güçlerini kullanamadıkları, yeteneklerini kaybettikleri için sorumlu değildir. Böylelikle her şeye bilginin yön verdiği bir İslam toplumunda bilinç, bütün davranışların ve

³¹ Certel, "İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri," 155.

³² Ali Murat Daryal, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 68.

toplumsal dinamiklerin kaynağında yatar, hayata anlam katar. Bilgiden yola çıkan bilinç, insanı imana götürür. Ya da bilgiyi imana dönüştüren bilinçtir.³³ Bu nedenle yapılan ibadetlerin alışkanlık hâline gelmesi değil, bilinçli bir şekilde yerine getirilmesi gerekmektedir. Bilinçli olmanın beraberinde getirdiği hassasiyet ile yapılan ibadet, İslamî yaşantıda öneme sahiptir. İbadetlerde farkındalık, Müslümanca yaşayış şeklinin kalite standartlarının yüksek olması için gereklidir. Alışkanlık etkisinde yapılan ibadet kaliteyi düşürmektedir. Ancak kaliteli ibadet Müslüman için dünya ve ahiretteki mutluluk kapılarını açan bir anahtar görevi görebilir.

Bilinç ile yapılan ibadet, insanın özgürlük sürecidir. Batı dünyasında hürriyetin dinden uzaklaşdığı oranda arttığı düşünülürken İslam dünyasında Allah'a bağlandıkça ve dindarlık yükseldikçe hürriyet güçlenmektedir.³⁴ Çünkü insan Allah'a yaklaşabildiği ölçüde özgürleşmektedir. Allah'a daha çok yaklaşabilmenin temel şartı da ibadetleri O'nun istediği bilinç ile yerine getirebilmektir. Allah'a hakkıyla kul olabilen kişi, nefsi arzuların esiri olmaktan kurtularak, yaratılış amacına uygun bir hayatı benimsemiş olmaktadır. İslam'a göre gerçek hürriyet, dünya heveslerinden ve nefsin arzularından vazgeçip Allah'a samimi kul olabilmek ile sağlanmaktadır.

İbadetlerin gayesine uygun olarak yapılabilmesi ve amacın gerçekleşebilmesi için bilinçli ve kararlı olarak ibadeti eda etmek, taklit³⁵ ile başlanmış olsa bile iradeyi kullanarak yapılan faaliyeti tahkik³⁶

³³ Ali Bulaç, "Kuran'da Tarih ve Gelenek", *İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Ekim 1987), 46.

³⁴ Köse, *İbadetten Kulluk Şuuruna*, 83.

³⁵ Delillere dayalı olmaksızın sadece çevrenin telkini ile meydana gelen ve âdeta kişinin İslâm toplumunda doğup büyümüş olmasının tabii sonucu olarak gözükene imana taklidî iman denilir. Taklidî iman, inkârcı ve sapık kimselerin ileri süreceği itirazlarla sarsıntıya uğrayabilir. Ehli sünnet bilginlerinin çoğuna göre bu tür iman geçerli sayılsa da kişi imanını aklî ve dinî delillerle güçlendirmekten sorumludur. Geniş bilgi için bkz. Nureddin es-Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat F. Yayınları, 2015), 173-174.

³⁶ Müslüman kelmacılar göre imanı, dinî ve aklî delillerle güçlendirmek gerekmektedir. Çünkü deliller, ileri sürülecek şüphe ve itirazlara karşı imanı korur. İşte delillere, bilgiye, araştırma ve kavramaya dayalı böyle bir imana tahkiki iman adı verilmektedir. Esas olan her Müslümanın tahkiki imana sahip olması, neye, niçin ve nasıl inandığının bilincini taşımasıdır. Tahkik, hak kelimesinden türetilmiş ikinci bir fiil türüdür. İngilizce de tam olarak karşılığı bulunmamaktadır. Bunun anlamı, doğru, gerçek, uygun ve yerinde olanın belirlenmesidir. Bu durumda tahkik, eşyayı gerçekten olduğu şekilde

düzeyine çıkarabilmek gerekmektedir. İbadetlerin kişileri ahlâkî davranışlara yönlendirememesi, günahtan alıkoyamaması bu taklidî davranışlar sebebiyle olabilir. Allah'ın şuurlu bir ibadet istediği; gafil ve ihlassız olanların ibadetinden razı olmadığı unutulmamalıdır.³⁷ Dinî davranışları ebeveyninden miras olarak alan ya da sosyal çevrede hazır bulan kişilerin, sahip oldukları nimetin kıymetini bilememe gibi bir durumları söz konusudur. Bu nedenle de bazı Müslümanlar, bazı ibadetleri taklit yoluyla bir âdet olarak yerine getirmekte, ibadetin özüne erememekte, dinî yaşantıyı taklitler sarmalı olmaktan öteye götürememektedir. O yüzden, ayetlerde dikkat çekilen hikmetlerin iyi analiz edilmesi ve yapılan ibadetlerin amacına uygun olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Ayet ve hadislerde namaz ibadetinin insanı kötülükten alıkoyacağı anlatılmaktadır. Ayette “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayasızlıktan ve kötülükten meneder. Allah'ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir.”³⁸ denilmektedir. Yine başka bir ayette: “Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarından gâfildirler (namazlarını ciddiye almazlar). Onlar (namazlarıyla insanlara) gösteriş yaparlar; hayra da engel olurlar.”³⁹ denilmektedir. İbn Mesud'a “Filan kişi çok namaz kılıyor.” diye haber verildiğinde “O, namazın hakkını veriyorsa kıldığı namazın ona bir faydası olur.” cevabını vererek “Namazı kişiye iyiliği emrediyor, onu kötülükten men ediyorsa ona faydası var demektir, aksi takdirde böyle bir namaz, kişiyi Allah'tan uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramıyor demektir.” yorumunda bulunmuştur.⁴⁰ Bu ifadelerden şu sonuç çıkarılabilir: Bir Müslümanı kıldığı namazların kötülükten men edebilmesi gerekmektedir. Şayet men edemiyorsa, Allah'ın istediği şekilde kabul edilebilir bir namaz kılmıyor olabilir. Ayet ve hadislerde övgüyle bahsi geçen, insanı kötülük yapmaktan uzak tutan namaz, bilinç ile kılınan namazdır. Yoksa içi

bilmek ve uygun şekilde hareket etmektir. Geniş Bilgi için bkz. Hasan Kurt, “Taklidi İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2, (2012/2), 11.

³⁷ İbrahim Kutluay, “Güzel Ahlak Dönüştürülemeyen İbadetler Sorunu”, *Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu*, (Bartın, 2015), 323.

³⁸ el-Ankebût 29/45.

³⁹ el-Ma'ûn 107/4-7.

⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/145.

boşaltılmış, alışkanlık hâline gelmiş, kişinin ne okuduğunu bilmediği, hatta dünyalık düşüncelere daldığı için kaç rekât kıldığını şaşırıldığı, bir angarya gibi gördüğü için aceleyle yapıp baştan savma isteği ile kıldığı namaz, kötülükten alıkoyan bir özelliğe sahip olmamaktadır.

Namaz Müslümanlara ahlâkî değerlere uygun bir davranış ve yaşam biçimi kazandırmalıdır. Herhangi bir davranışın günde beş defa yapılıyor olması sıklıkla uygulandığı anlamına gelmektedir. Yani günde beş defa Allah'ın huzuruna çıkarak Yaraticısı ile iletişim kuran kişi, namaz aralarında da bilinçli olmalı, Allah ile kurduğu bağlantısını devam ettirebilmelidir. Sadece namazda değil tüm ibadetlerde böyle bir durum mevcuttur.

İslamın temel ibadetleri ile ahlâkî değer ve davranışlar arasında sıkı bağlantılar bulunmaktadır. Tıpkı namaz ibadeti gibi oruç ibadetinin de insanları kötülük yapmaktan alıkoyması gerekmektedir. Ancak şeytanların zincire vurulduğu bir ayda bazı insanların kötülük yapmaya, günah işlemeye devam ettiği görülmektedir. Kişiyi kötülük yapmaktan alıkoymayan, iyilik yapmaya teşvik etmeyen, yalanlarla dolu bir hayatı devam ettirmekten vazgeçirmeyen oruç ibadeti, sadece aç kalmak olarak nitelendirilmektedir.⁴¹

Dinî literatürde bilinçli bir şekilde yapılması tavsiye edilen ibadet şekillerinden biri de duadır. Alışkanlık, dua etme eylemindeki samimiyeti de sekteye uğratmaktadır. Dua, her Müslümanın Allah ile kurduğu iletişimde başvurması gereken bir dinî ritüeldir. Dua ederken insanın, en güzel ifade biçimleri ile isteğini, derdini anlatabilmesi, Allah'tan yardım beklemesi gerekir. Bu bağlamda ayet ve hadislerde dua usulleri bulunmaktadır. Ancak, dua kitaplarında yer alan dua şekillerini ezberleyen ve şiir okur gibi tekrar ederek okuyan bir kişinin duasının makbuliyet durumu düşündürücüdür. Halbuki insanın gözyaşı dökerek, kendi cümleleri ile Allah'a yalvarması daha samimi bulunmaktadır.⁴² Bilinç ile yapılan kulluğun önemi burada bir kez daha ön plana çıkmaktadır.

⁴¹ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), "İlim", 30; "Savm", 8; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), "Büyû", 3.

⁴² el-A'râf 7/55; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), "Vitr", 23.

İslami terminolojide sıkça kullandığımız gaflet kavramı, alışkanlığın olumsuz yönünü ifade eden bir yapıya sahiptir. Yaratıcı ve kul arasındaki ilişkide tamamen otomatikleşmiş, bilinçsiz, asıl anlamın yok olduğu davranışlara dair durumları ifade etmek için gaflet kavramı kullanılmaktadır. Gaflet, ibadet sırasında kişilerin bilinçlerini kaybettiği, alışkanlıkların geçici de olsa kontrolü ele aldığı durumdur. Bir uçağın otomatik pilota bağlanması gibi burada aklın irade dışı kalması söz konusudur. Bilinçli bir kul olabilmek, hakikati görmeye, bilmeye, duymaya ya da anlamaya engel olan bu manevî sis perdesinin yırtılması ve gaflet uykusundan uyanmak ile mümkün olabilir.

Sonuç

“Adet” ve “itiyat” kelimeleriyle ifade edilen alışkanlık kavramı, insanın sonradan kazandığı, neyi yapıp yapmayacağına hızlı bir şekilde karar vermesini sağlayan otomatik bir davranış şeklidir. Alışkanlık, tutum ve davranışları etkili bir biçimde kontrol etmektedir. Nitekim bu durum insanın fitratına, iradesine bağlı farkındalık ve taklit düzeyini de doğrudan şekillendirmektedir. Alışkanlık, Allah tarafından insana verilmiş, hayatın rutin seyrini kolaylaştıran yadsınamaz bir nimettir. İnsanın günlük hayatında, davranışlarının pratik hâle gelmesinde, ilk seferde zor gibi görünen, öğrenme gerektiren beceri ve hareketlerin daha kolayca yapılabilmesinde alışkanlık pay sahibidir. Yine sevdiğini kaybeden insanın yaşadığı ilk üzüntüyü zamanla unutmasında, erdemli davranışları düşünmeden yapabilen insanların hareketlerinde alışkanlık önemli rol oynamaktadır. Çünkü alışkanlık insan hayatının vazgeçilmezlerinden biridir.

Dinî hayat ile alakası olmayan, hayatın rutin seyrinde devam eden alışkanlıklar ile ibadetleri birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Öncelikle alışkanlığın dinî yaşayış ve ibadetlerde farkındalığı azalttığı ve bilinçsiz davranışlara sebep olduğu için sonuçlarının hep olumsuz şekillendiği düşünülmemelidir. İbadetlere başlama ve belli bir düzene kavuşturulma aşamasında alışkanlığın yadsınamaz bir faydası vardır. Önemli olan bu faydanın bilinç düzeyiyle beraber canlı bir şekilde mevcudiyetinin devam ettirilmesidir. Söz konusu olumsuz durum, bilinç ve farkındalığın yok olmasına bağlı ortaya çıkmaktadır. Ancak aynı şekilde ibadetlere başlama ve devam ettirme aşamasında eğitimsel

olarak alışkanlığın avantajlarından yararlanılması da gerekmektedir. Nitekim cemaatle camide namaz kılma veya oruç ibadetini yerine getirmede başlangıç düzeyinde alışkanlığın önemli desteği vardır.

Dünyevileşmenin İslam ülkelerinde egemen olduğu günümüzde namaz spor, oruç diyet, hac turistik gezi, zekât vergi, kurban ise et olarak algılanarak ibadetlerin amacı unutulabilmektedir. Nitekim yeterince bilinçli yapılmayan ibadetlerin zamanla terkedildiği görülmektedir. Bedenî hazlara ait alışkanlıkların hepsi insan için bir zafiyet oluşturmaktadır. Masum ve sıradan görülen bazı alışkanlıklar bile bu kapsama girebilmektedir. Mesela çay ya da sigara tiryakisi olan bir kişi, oruç tutmakta zorlanabilir. Alışkanlık, insan iradesini zayıflatarak öncelik sıralamasında dinî hayatın gerilere düşmesine sebep olmaktadır.

Günlük hayatta olumlu olan alışkanlığın, ibadet yaşamında olumlu yönleri olmakla beraber, olumsuz yönleri de ciddiye alınması gereken bir husustur. Aklı ve bilinci devre dışı bırakarak ibadetleri sürdürmek doğru bir kulluk biçimi değildir. Küçük ya da büyük, yapılan ibadetlerde, ahlâkî davranışlarda, iyiliklerde öncelikli olan farkındalıktır. Ne yaptığını, niçin yaptığını bilen insanın bilinç ile gerçekleştirebildiği davranışlardır. Aklı kullanarak şuur ile yapılan davranışların Allah katında kıymeti fazladır.

Akıl, aktif ve çalışır bir haldeyken bilinç devrededir. İnsan, bilinç ile yaşadığı hayata özgür iradesi ile yön verebilmektedir. Bireyler, bilinç sayesinde hayatlarında söz sahibi olabilmektedir. Sadece ibadetlerde değil hayatın tüm akışında bu durum geçerli olmaktadır. Egzersiz uzmanları, kilo vermek ya da sağlıklı kalmak için bilinçli sporun, vücudu şaşırtarak yapılmasını tavsiye etmektedir. Her gün aynı şekilde yapılan rutin hareketler yerine, alışık olunmayan biçimde yapılan farklı hareketler vücudu aktif kılmaktadır. Kişilerin alıştığı hareketleri değiştirmesi, vücudun spor yaptığının farkında olmasını sağlamaktadır. Aynı şekilde beslenme uzmanları da yiyeceklerde yapılan değişiklikler ile mideyi şaşırtmanın faydalı olduğunu düşünmektedir. İnsan ruhu sağlıklı bir dinî hayat için, tek düze yaşantı içerisindeyken bilinçli davranışlar ile şaşırtılmalıdır. Dinî davranış ve ritüeller de bu farkındalık ile yapılmalıdır.

Alışkanlık-ibadet ilişkisinin ilk anda ortaya çıkan olumlu yönü, kavramın tabiatı gereği, zamanla kaybolmakta ve olumsuz bir sonuca dönüşmektedir. Nitekim bilinç ve farkındalık düzeyinin olmadığı ibadet,

sadece şekli bir eylem olmaktan öte anlam taşımamaktadır. Allah'ın insana yüklediği vazifenin anlamı da yok olabilmektedir. Bu durum Kur'an-ı Kerimde sık sık vurgulanmaktadır. Özellikle kulun yaratıcı ile yapmış olduğu uluhiyet-ubudiyet sözleşmesi⁴³ ve yüklenmiş olduğu emanetin⁴⁴ korunması ancak yaratılış amacının her daim canlı kalması ve gerçekleşmesiyle mümkün olacaktır. Nitekim Yaratıcı bu konuda herhangi bir özü de kabul etmemektedir. İslam dininde namaza önem verilmektedir ve ona dair herhangi bir özrün, ibadeti yapılamaz kılamayacağını ifade etmektedir. Bu nedenledir ki namaz İslam dininin direği⁴⁵ olarak nitelendirilmiştir.

Şuur ile yapılan ibadet, fertlere bir şeyi bilinç ile yapma alışkanlığı kazandırarak bilinçli bir toplumun oluşmasına yardımcı olur. Ayrıca ancak şuurlu ibadet ile eşrefi mahlukat olmak mümkündür. İbadetlerde kulluk bilinci ve coşkusu, alışkanlık yüzünden kaybedilmekte, kişiye manevi bir haz vermemeye başlamaktadır. Bu durum alışkanlığın, manevi açıdan zararlarından biridir. Kul tarafından yapılan ibadetin dış kabuğunu alışkanlık oluşturmaktadır. O kabuğun içeriğini dolduran ise bilinçtir. İbadetin ne amaçla, kim için ve ne şekilde yapılması gerektiği bilgisidir. Eğer bu bilinç olmaz ise geriye sadece alışkanlıklardan ibaret, içi boş bir dış kabuk kalmaktadır. Ramazan ayında kılınan teravih namazlarında sırf hızlı kılındığı için cami ve imam tercihinde bulunan insanların yaptıkları bu ibadet, dış kabuktan ibarettir. Mesela "Marketten ceviz aldım." diyen bir insanın kastettiği cevizin kabuğu değil içidir. Tıpkı cevizde olduğu gibi, bir ibadetten bahsedilirken de dış kabuk ve iç birlikte zikredilir ama asıl kastedilen özdür. Çünkü sert olduğu ve lezzeti olmadığı için hiç kimse cevizin kabuğunu yemez. Kabuğunun güzel görüntüsü ile kimse ilgilenmez. İbadetlerde de aynı durum söz konusudur. Bir ibadeti ibadet yapan, dıştan bakıldığında yapılan hareketler değil, özünde ne kadar samimiyet ve ihlas ile yapıldığıdır.

Yapılan ibadette farkındalığı canlı tutabilmek gerekir. Namazda okunan surelerin anlamlarını bilmenin tavsiye edilmesinin sebebi, bilinç ile yapılan ibadeti sağlayabilmektir. Namaz ibadetinin dış kabuğu alışkanlık,

⁴³ el-A'râf 7/172.

⁴⁴ el-Ahzâb 33/72.

⁴⁵ Tirmizî, "İman", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009), 5/231, 237.

içini dolduran ise şuurdur. Yani namaz sırasında yapılan klasik, rutin hareketler alışkanlık hâline gelebilir. Lakin zihin yapılan işe odaklanabilmelidir. Kılınan namazın kalitesi, zihnin bilinci ile doğru orantılıdır. Namazda kaç rekât kıldığını şaşırın insan, namaz sırasında bilinçlilik durumunu koruyamadığı için gaflete düşmektedir. Şuur ile yapılan ibadet kişiye haz verir. Takva ve ihsan şuurlu ibadet ile kazanılır.

Kulun, Yaratıcı ile olan ilişkisinin değeri, içinde bulunduğu farkındalık düzeyiyle doğru orantılıdır. İnsan kainattaki işleyişi aklıyla görmeli, ekosistemdeki dengenin sahibini tanımalı, sahip olduğu aklın kıymetini, diğer canlıların yaşayışlarına bakarak takdir edebilmeli, kendisini yaratan külli iradeye teslim olmalı, kulluk görevlerini yapmaya çalışmalıdır. Halbuki insan, zaman zaman içgüdüsel dürtülerinin esiri olarak, akli olmayan diğer yaratılmışlara özenmekte, daha iyi yeme, içme, giyme, gezme ve cinsel hazlarını tatmin etmenin peşinden koşmakta ve tüm bunları olumsuz alışkanlıklar olarak hayatının vazgeçilmezleri haline getirebilmektedir.

Alışkanlık kavramının ilk başladığı anda tabiatına hâkim olan öğretici, alıştırmacı yönü ve olumlu tarafı, zamanla zayıflayarak bilinçsiz bir harekete dönüşebilmektedir. Kavramın ortaya çıkardığı olumlu ve olumsuz sonuçların birbiri içine geçmiş bir süreçte ortaya çıkabileceği ve akli yetkinliğin zayıfladığı anda bireyi de içinden çıkılmaz bir sarmala alabileceği unutulmamalıdır. Bu nedenledir ki günlük rutinler içindeki alışkanlıklar ile kulluk görevinde kişilerin karşısına çıkanları birbirinden ayırmak gerekmektedir. Tıpkı taklidi imandan tahkiki imana geçiş gibi, alışkanlık ile yapılan ibadetten, bilinç ile yapılan ibadete yöneliş olmalıdır.

Alışkanlık, Müslümanların dinlerini takva ile yaşayabilmelerinin önünde ciddi bir engeldir. Çünkü günahların birçoğunu alışkanlıklar oluşturmaktadır. Yine günaha ısrarcı olmak, bir davranışı günah olduğunu bile bile yapmaya devam etmek, mantıklı olmasa da yapmaktan bir türlü nefsinin alıkoymamak kötü bir alışkanlıktır. Müslümanların ibadetleri bilinç ile yapmalarının ne kadar önemli olduğu anlatılarak, farkındalıklarının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Ancak insanlara nereden başlayacakları, nasıl hareket edecekleri bir yöntem şeklinde izah edilmemektedir. Birçok insan, daha samimi bir dinî hayat

yaşamak istemesine rağmen, bunu nasıl başarabileceğini bilemediği için alışkanlıklar ile şekillenen hayatına devam etmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- Atalay, Hamit. *İngilizce-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Baymur, Feriha Balkış. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1972.
- Bulaç, Ali. "Kuran'da Tarih ve Gelenek". *İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Ekim 1987).
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Certel, Hüseyin. "İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri". *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, 1/3 (Kasım 1998), 151.
- Cevzici, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, Ekim 2002.
- Çağrı, Mustafa. "İtiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çelenk, Şule Kurt. *Çocuklara Dinî Alışkanlıkların Kazandırılmasında Aile, Okul ve Çevrenin Etkisi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Daryal, Ali Murat. *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Dispenza, Joe. *Kendiniz Olma Alışkanlığını Kırma*. İstanbul: Butik Yayıncılık, 2014.
- Duhigg, Charles. *Alışkanlıkların Gücü*. İstanbul: Boyner Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Güney, Salih. *Davranış Bilimleri ve Yönetim Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. Ankara: Ocak Yayınları, 1998.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İz, Mahir. *Din ve Cemiyet*. İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1998.
- Kahraman, Abdullah. "Tadil-i Erkan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/366. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Karasar Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2017.
- Koca, Ferhat. *İbadet Kavramı*. Çorum: İMVAK Yayınları, 2000.
- Köse, Saffet. *İbadetten Kulluk Şuuruna*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Kurt, Hasan. "Taklidi İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2, (2012/2), 11.
- Kutluay, İbrahim. "Güzel Ahlaka Dönüştürülemeyen İbadetler Sorunu". *Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu* (Bartın, 2015), 321-340.
- Mutçalı, Serdar. *Türkçe-Arapça Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2004.
- Orhan, Rüstem. "Alışkanlık". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (Temmuz 2017), 304.
- es-Sabûnî, Nureddin. *Matüridiyye Akaidi*. Çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: M.Ü. İlahiyat F. Yayınları, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.11.2020.
- Uludağ, Süleyman. "Takva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Şura Yayınları, 1990.